

OLASZ SÁNDOR

Németh László Vásárhely-mítosza

Joggal veti föl Gyáni Gábor *Történelmi esetvonalások a vásárhelyi identitáshoz* című tanulmányában Németh László tiszántúli időzésének ellentmondásos tartalmait. Valóban idill volt-e, mint maga állította (igaz, „pánikoktól szaggatott idill”), amikor Hódmezővásárhelyen tanárkodott, vagy inkább vesszőfutás a kicsinyes körülmények következtében, mint amelyet zengővárkonyi lelkész korában Fülep Lajos élt meg? „Aki az utolsó tizenöt-húsz évről képet akar kapni: olvassa el az *Égető Esztert*; legalább ötvenszer voltam olyan állapotban, mint Méhes Zoltán abban a regényben.” Mind tudjuk, Méhes Zoltán sorsválasztása az öngyilkosság. S valóban, ha a vásárhelyi korszak kérdésünk szempontjából a legkülönfélébb műfajban megfogalmazott válaszait nézzük, bizony kedvet érzünk a „Hódmezővásárhely: Boldogság szigete” típusú kijelentések fölülvizsgálatához. Még a *Sajkódi estékben* közölt, 1960-ban írt *Hódmezővásárhely* című nagyesszé is „szikkel jegyes föld”-ről, „a szépség rangjára emelt torzság”-ról, rezervátumról, s „az efféle városok betegségéről” ír. „Szerencsés gondolat volt ide bukni le, úgyszólván minden nélkül, a társadalom aljára” – írja a *Naplóban*, s lehetetlen nem érezni a közlés ironikus többértelműségét. Mintha tény és értékelése ellenpontozná egymást, de igen gyakran ironikus hatást kelt egyazon helyzet pozitív, majd negatív oldalának említése is. Különösen a közvetlenül önéletrajzi indíttatású szövegekben – pedig Németh Lászlót általában nem szokás a par excellence ironikus írók között számon tartani – ez az esztétikai minőség egységesíti az elbeszélői szöveg modalitását. De azt már aligha tekinthetjük ironikusnak, amikor a vásárhelyi napló szerzője Laokoon gyűrűben érzi magát, a negyvenhat éves öreg (?) szüntelenül elvágódik. Innen keltezett levelekben svájci kivándorlást tervez (talán Kerényiék körében még világpolgár is lehet), komolyan fontolgatja Várkonyi Nándor hívását (Pécsre), Illyésnek panaszodik: „Épp azért olyan reménytelen és őrlő az életem: nincs semmi, amihez odaállhatnék...” Megint csak Illyésnek: „Ami az egyetlen megnyugtató megoldás volna: a kivándorlás. A boldogságot nem is tudom elképzelni másképp: mint olyan országban, ahol senki sem ismer, valami egyszerű, erőmhöz mért munkából a legigénytelenebbül élni és gondolkodni.” 1947-ben írja Gál Etelkának: „...az én életem egyre sivárabb lesz, s már nem is lehet sokat várni tőle. A nyáron még abban bíztam, hogy van számomra megújulás, legalább egy derült öregkorra való regeneráció. De már látom, hogy nincs.” A *Személyes ügyben* – sokáig a Bethlen Gábor Gimnázium könyvtárában lappangó, 1997-ben Földesi Ferenctől közölt – fölkeverő sorai végsőkéig elkeseredett, halálra fölkészült embert állítanak elénk. Ennek oka természetesen nem a befogadó város. Sőt, a város – „bennszülött bájával” és ázsiai közönyével – inkább tompította a sérelmeket. Domokos Mátyás összeszámolta, hogy az író 1945 és 1950 között az országos sajtóban legalább

harminc durva sajtótámadás érte. A „kútmérgező” elleni vádakra – ez is Vásárhely – itt a szeme sem rebtent senkinek.

Ha viszont a *Magam helyett* vonatkozó fejezeteit vesszük elő, a Vásárhely-óda vége-láthatatlannak tűnik. A Bercsényi utcai Kristó-házban élete „legnyugodtabb révébe” ér. „Az élet tehát megint laboratóriummal vált, s én ilyenkor voltam mindig a legboldogabb.” S amikor a vásárhelyi „menhelyet” elhagyja, a döntést élete egyik legkockázatosabb lépésének tartja, mivel itt nyílt lehetőség arra, hogy jelentőset, törekvéseihez méltót alkosson. (Csak emlékeztetőül: *Iszony, Égető Eszter, Széchenyi, Husz*, s a tanulmányban is új Tanú-korszak körvonalazódik.)

Az író is azt érezhette, amit hóse, a Szeghátrol Csomorkányra hazatérő Égető Eszter: hazajött. Mert „van egy nagyobb, melegebb hazája az embernek, az, ami ezeken a fölhevült embereken át gőzölt föl; egy melegebb, alaktalan világ, a kitagadottaké.” Egyfelől a sok ismeretlen emberrel való összetartozás, másfelől a kolostori magány. Hiszen ebben a világban senki nem foglalkozik azzal, aki el akar bújni. Itt mindenki csigaházat hord a hátán, megmutatja magát, s gyorsan eltűnik. A nevezetes *Hazai Kis Tükör*-beli esszéjében a *vásárhelyi* jelző értelmét a tisztaszívűség mellett a megértésben látja. Chartreuse de Vásárhely – mondhatnánk *A pármái kolostor* mintájára. Ámde itt nem egyszerűen irodalmi előképek inspirációjáról van szó, hanem élet és mű – minden pályaszakaszban egyformán meghatározó – belső hangjáról, vezérgondolatáról. A kitagadott, a száműzött szerepében (utóbbi egyébként párhuzamot kínál Márai hasonló önmetaforájával) kiirthatatlan vonzalmára ismer. Szerzetesség, remetesség – Vásárhely ezt is kínálja. Miközben későbbi Certosáknak is előképe (Kékgolyó utca, Tihany). „Elszakítani a vágyakhoz fűződő horgonyokat; s egy cellában csak a szellemnek, munkának, magasságnak élni. S nemcsak a szerzetesség tartalma vonzott, de a szép szabályozó rend is, amelyet az ember hajlama kuszaságára szabott... Most az önellátás új öröme s a teljes elhagyatottság a remetességhez legközelebb álló rendet, a karthauziakat juttatta eszembe. Nem lehet-e szerzetes egy ember akkor is, ha semmi jel nem mutatja rajta, akkor is, ha csak magának tesz fogadalmat, s Isten helyét egy virtuális pont foglalja el – jó hajlamai irányának imaginárius végtelenje?”

Az elmondottakból máris több dologra következtethetünk. 1. Németh pályájának centrumában – mintegy műfajoktól függetlenül – mindvégig, a változatokban is ugyanazok a kérdések, dilemmák fogalmazódnak meg 2. a vásárhelyi korszak különösen szuggesztíven húzza meg Németh személyes, epikai, drámai, esszéírói sorsvonalát, amely az *Emberi színjátékkal* és a korai esszéikkel kezdődően elválaszthatatlan az antagonizmusoktól. A két ellentétes természeti alkat rejtélyes találkozásából született személyiség eredetét kutatja az *Égető Eszter* is. „A különbség Eszter és Boda Zoltán nagysága közt: az egyik tompa, mint egy szikla, a másik sugárzik, mint napban a növény.” (*Napló*) Íme az *Égető Eszter* – Méhes ellentétegyesség csírája: a „csendes szövőődő éden-szigeten” mély, az élet törvényeihez húzó élet és az esztelenségbe, „őrültségbe” hajló démoniség. A voltaire-i és rousseau-i tehetség különbségét, kettősségét a *Tolsztoj inasaként* Martin du Gard regényével szemlélteti: Antoine-ban „a szellem derült szikrázása, egyenletes munkakedve önérzetadó biológiai összhangot sejtet”. S hányan vannak olyanok, mint Jacques: „ihletőjük a sérelem, az a tudat, hogy a világ előtt, ha közelről nézzük, joggal, ha nagyobb távlatból, jogtalanul, valamit szégyellniük kell, épp ezért nekik kell kiigazítaniuk az eszméket, amelyek őket s a hozzájuk hasonló embereket a kétségbeesésbe kergetnek...”

Az *Égető Esztert* olvasva úgy tűnik, a lustaság, esztelenség, elpazarolt tehetség és kultúra éhség („műveltség szagra” érzékenység) furcsa keverékét tartalmazó csomorkányizmus inspirálói egyértelműen a vásárhelyi élmények. Méhes – Eszter legnagyobb megdöbbenésére – kifejti, itt sereg magyar tulajdonságot sikerült megfejtenie. Elmélete szerint, s ezt tanítványain is tapasztalja, a város jellegzetes figurája „rendszeresen dolgozni nem szeret, de ambíció van benne, megtoldja a szorgalmat egy kis aljassággal. Nem rossz kulcs a magyar származásúak közéleti szerepében. Ha viszont a lustaság nagyobb, s amellet még élheterlen is, önimádó cellájában mint különc elégíti ki a nagyravágását. A csomorkányiak különcségének ez a megfejtése. A legnagyobb rész, persze, még erre is lusta – elvegyül a buta-lusták közt, s onnét dohog, lázít minden teljesítmény ellen. A magyar közönyt ők látják el harapós fogakkal.” A különcök között persze rengeteg kiváló ember akad: a *Magam helyett*-ben sorolja is a modelleket: a Shakespeare-fordító költő, Pákozdy Ferenc, a Woolf-fordító tanártárs, Mátyás Sándor, a népdalgyűjtő orvos, Péczely Attila, a Párizst járt későbbi múzeumigazgató, Galyasi Miklós. A legjobbak arra is emlékeztet példát adnak, hogyan lehet elkerülni a zsákutcás regionalizmust és a sivár budapesti provincializmust. (Mások mellett a Németh Lászlótól is méltányolt Puszták Népét szerkesztő Galyasi és Tárkány Szücs Ernő példázza ezt a lehetőséget.) Adott „a múlt századi orosz regényekre emlékeztető város, amelyből furcsa, hibbantán-értékes alakok másznak elő”. Így szivárogo Németh Vásárhely-képébe az orosz, sőt a francia kisváros (Flaubert) figurapanorámája. Előképként ott sorakoznak a klasszikus magyar irodalom (Jókai, Mikszáth) nagy különcei, valamint azok a kisvárosi figurák, akiket Krúdy, Kaffka Margit, Török Gyula, Móricz vagy éppen Kosztolányi műveiből ismerhetünk. Előttünk a magyar körtani atlasz, melyen áthúzódik az orosz, a francia, a magyar regény mély ere: körtani tárgyilagosság és (nem ritkán) szeretet keveréke. (Ezt a háttér részben az *Orosz fordításaimról* című esszé is föl tárja.)

Greza Ferenc már első korszakmonográfiájában (*Németh László vásárhelyi korszaka*, 1979) kimutatta, hogy az itteni élmények legfőljebb megerősítették azt, ami az életműben már jóval korábban formálódott. Hiszen a „csomorkányi embervegyület” az *Utolsó kísérlet* alakjaitól, problémáitól éppúgy elválaszthatatlan, mint a *Kisebbségben* sokat vitatott tipológiájától. „Nem apoteózis a mélymagyarságnak, mint Cs. Szabó állítja, inkább hibaigazítása.” – írja Greza Ferenc. Az ő értelmezésében a csomorkányizmus az „őrültség” egyik válfaja, ám a csomorkányizmus és a mozarti dallam nem antagonizmus. A korfestő, társadalomábrázoló *Égető Eszter* ezen a ponton a történelmi-szociológiai dimenziókból egyértelműen a létfilozófiai érdekelttség felé billen. Az elbeszélés tétje – miként a *Korrektúra után*-ban olvashatjuk – nem annak bemutatása, miként torzul el az értelmiség a vidéki élet sivárságában. Az őrültség „az egész emberiség betegségévé” tágul, lényege az emberi természetben lappangó hiba. Nem kapitalizmus kritika, nem az „anakronisztikus, tenger alatti tartományt” érintetlenül hagyó társadalmi formáció bírálata. Ez az áramkör a nagyregénybe rejtett mű léttani aspektusa ellenében dolgozna. Egy regénynek persze sokféle jelentése lehet, s ezeket a jelentéseket Németh esetében még a gyakori önértelmezések is gyarapítják. Mindenesetre rendkívül kétséges a műben kizárólag a csomorkányizmus bírálatát látni, noha ez is benne van. Édenteremtés és őrültség az ember két arca, ugyanannak az éremnek a két oldala. Eszter élete nem egyszerűen a különcökkel küszködve telik el, hiszen azok legalább annyit építenek benne, mint amennyit rombol-

nak. Valamiért fontosak számára. S az „örültek” sem nélkülözik az életet otthonossá tevő ambíciókat. Legfőljebb nem sikerül realizálniuk. Önmagában minden bizonytalansággal egyik sem nevezhető az emberi természet képviselőjének. *Együtt* viszont igen. Ez az általános emberi eszme végül a sok kortörténeti tény, ismeretet is magába szívja. „Hogy lehet kiküszöbölni, mese-idővé alakítani a valóságos időt?” – kérdezi Grezsa, s ezzel a továbbgondolás útját is megnyitja. Mert a válasz a 20. századi neomitologizálás felé vezet. Innen látható be, hogy sokrétűen és gazdag jelentéssel a vásárhelyi években, s ezen belül is az *Égető Eszter*ben egy mítosz válik teljessé. Ezt a mítoszt nem a későbbi, ötvenes, hatvanas évekbeli emlékek emelik nosztalgikus mítosszá. Inkább a magyar és világirodalmi inspirációktól elidegeníthetetlen, a pálya egészében formálódó gondolatrendszer kiteljesedéséről, s ennek mítikus megjelenítéséről beszélhetünk. Körvonalazódik a mítoszépítés néhány alapmotívuma, s megjelennek a mítoszkör legszimbolikusabb alakjai.

A Vásárhely-mítosz minden bizonytalansággal igen sok szállal fűződik Gulyás Pál „debreceniségéhez”, kikötő-motívumához. Hűség és harag, csodálat és lázadás különös keverékei a korán elhunyt költő-barát Debrecen-versei. Gulyás gondolkodásának is középpontjába kerül az az egyéniségére, mentalitására olyannyira jellemző elmélet, amely karakterológia és a Debrecen múltjában, hagyományaiban gyökerező új magyar irodalom víziója egyszerre. A század első felében egyébként sem ritka a fővárossal kapcsolatos ellentmondásos érzés, melyben vonzalom és kiábrándulás keveredik, s olykor a szeparálódás vágya is megfogalmazódik. (A Nyugat első és második nemzedékének jeles képviselői többnyire vidékről érkeztek, s rendszerint a meghasonlás sem maradt el.) Németh Lászlótól nem állt távol Gulyás konok kísérlete. Az, ahogy a Kalevala-fordító Gulyás a „debreceni gondolatot” kialakította, s önérzetesen, sőt dacosan vállalta a debreceni jelleget. Igazolni akarván Csokonait: a magyarság nem debreceniséggé szűkül, hanem – a tradíciót megtartva – európaisággá tágul. Persze Gulyás is tanul Németh-től, amikor a *Kisebbségben* kultúrtypológiai rendszerét átveve a Kalevala archaikus népiségét és a „mélymagyar” jelleget kereste a civis városban. „Éppen az a vonzó és humánus és időszerű az ősbudapesti Gényuszban, hogy egyszerre zárja-védi önmagát, s ugyanakkor befogad” – írja Gulyás. Ezt akár Németh is mondhatná az európai távlatok felé kacsingató Vásárhelyről. Nem árt a *Gulyás-óra Ráckevén* sorait sem idézni. „Mit védett Gulyás Pál az ő debreceniségében? – kérdezi Németh. – A hűséget, a hely sugallatát, Kazinczy szerint, a nem sietést, amely a gondolatok kiérleléséhez, a kételkedés ellenpróbáihoz kell; a maga kis dolgozószobáját a Csokonaiak, Fazekasok kamráinak az utódját, amelyben a szellem s nem a divat uralkodik, a fáradság a dolgot s nem a sikert nézi, az igazság a tekintélyt is bátran maga elé idézi. Ebből a hűségből megőrzött és föltisztult vidékiségből emelt ő, a torznak tartott ember, el nem ismert költő, egyfajta katedrát magának, amelyről kora irodalmát s fokról-fokra történetét megítélte.” Gulyás azonban egészen odáig is elmerészkedett, hogy valamiféle ellen-Budapestről ábrándozott. Jóllehet ott lényegében hiányoztak a hagyományt és az európai műveltséget egyeztetni tudó szellemek. Németh László szerencsésebb Vásárhelyen, tucatnyi remek ember küzdelmét látja. Igaz, a kolostori magány falait ez sem töri át.

Az *Égető Eszter*, a Vásárhely-mítosz legfontosabb műve a Gulyás Páléhoz hasonló szemlélet mellett regénypoétikájában is tükrözi a mitológikus gondolkodást. Ha évekkal a megírás után a szerző a „hibás kapcsolat” bizonytalanságát érezte (talán nem a legszerencsésebben fonódik össze a címszereplő, az „örültek” és a nagytörténelem hármaskör), az

a körkép és a monódia közötti, egyensúlyzavarnak tűnő billegéssel éppúgy magyarázható, mint a formateremtő elvek mítoszivá alakításával. Mintha egy tradicionálisabb regényforma olvasztaná be a *Gyász* és az *Iszony* poétikai újításait. Ám ahogy haladunk előre, egyre bizonyosabb, hogy valójában fordított a dolog. Szinte az olvasó szeme előtt játszódik le a régi jó nagyregény lebontása. Erre a *Negyven év* pályatörténetének írója is utal: „A regény minden egyes fejezete egy-egy szonátaformában szerkesztett háromteteles kis regény: egy édenalapító kísérlet és a rá váró bukás története.” A háromszor hármas tagolás így módon egyszerre szigorú kompozíció és dekonstrukció, mely törvényszerűen a nagypikari alapok kamara jellegűvé szűkítéséhez vezet.

Tévedés azt hinni, hogy Németh a klasszikus történeti realizmustól idegen szemléletet és poétikát visz tovább, amikor a kényelmesen csordogáló mesét mítoszivá alakítja. A *Regényírás közben* éppen azt bizonygatja, hogy minden nagy mű két rétegből áll: „egy külsőből, amely a valóság érzését kelti, s egy belsőből, amely az egységét”. Tehát a *Háború és béke* vagy az *Anna Karenina* mögött „éppen úgy ott lappang egy mitikus second-plan”, mint Kafka, Thomas Mann vagy Joyce regényeiben. Mindkét réteg „való” – az egyik úgy, hogy hasonlít a világ színéhez (itt van jogosultsága vásárhelyi helyszínek és regényterek, vásárhelyi alakok és regényhősök összehasonlítására), a belső pedig úgy, hogy „igazat mond a világ szerkezetéről”. Az egység érzését keltő belső réteg valójában ugyanaz a modell, amiről Claudio Magris beszél *A Habsburg-mítosz az osztrák irodalomban* című nevezetes esszéjében. A mítosz azért funkcionál modellként, mert mindkettő „a valóság sokféleségét egységgé redukálja, a világ káoszába rendet,...a történeti ellentmondásokba harmóniát” hoz, mégpedig olyat, „amely lehetővé teszi azok feloldását, ha nem is kiengesztelődését”.

Németh regényében az utalások szintjén mindig jelenlévő történelmi események sokáig nem veszélyeztetik a családtörténet folyamatát. Ami a hősök számára elsőként veszélyes, az egyébként sem történelmi-társadalmi, hanem alkati-antropológiai jellegű. Látványosan még működésbe lép a családtörténet ciklikus reprodukciója, ám fokozatosan elveszíti külső feltételeit, a nagytörténelmet mindinkább integrálja a személyes. A mitikus gondolkodással analóg jelenség, ahogy a regény a régi Vásárhelyt rekonstruálja. L alakú, verandás, kertes, nagykapus, szárazbejárásos házakat idéz meg az elbeszélő, a tér azonban már rég nem a konkrét földrajzi tér, hanem a képzeletbeli-mitikus. A kőfallal és körgáttal körülvett város az írói mitológia szigete. Hogy ez egy realista, ilyen alapanyagba ágyazott mitológia, nem kétséges. A város menedék, védett intimitás, s egyúttal olyan hely, ami mellett korszakok jó és rossz áramlatai könnyen elsuhannak. Az idő sem elsődlegesen a történelem kerete, mivel szüntelenül összeütközésbe kerül a história másféle, egyenes vonalú menetével.

Az elbeszélő idő nem az egyszeri történések múltja, minthogy ebben a regényvilágban folyamatosan ismétlődnek a dolgok. A regény hangulati-atmoszférikus csúcspontjain rendszerint nem valami tragikus esemény következik be. Décsi Feri hegedül vagy éppen egy csordogáló artézi kút látványa juttatja észbe az egész élet forrását. Látszólag minden helyhez és időhöz kötött, valójában lebegtetett. Lépten nyomon utalásokat találunk az események temporális viszonyaira, ám a valószerűsítésért felelős közlések referenciális telítettsége ellenére a szöveg világát a mitikusan értelmezett idő örök körforgása, ciklikus változatlanlansága alakítja. A vezérmotívum, az a bizonyos mozarti dallam is a végtelenség

érzését erősíti. Miközben az idővonatkozások referenciális és mitikus értelmezhetőségének kettősségét tapasztaljuk. Ez a realista mitológia, a városnak és jellegzetes alakjainak irodalommal formálása pontosan abba a sorba illik, amiről a *Szerelmes földrajz*ot író Szabó Zoltán beszél: „Magyarország térképét írók tették élővé, plasztikussá... Minden magyar író belerajzol néhány tájat a mappába.” Miként Németh László rajzolta bele – világirodalmi mércével mérhetően – Vásárhelyt.

A BERCSÉNYI UTCAI KISHÁZ